

ТРАНСФАРМАЦЫЯ КАНЦЭПТУ «ЖАНЧЫНА»
Ў БЕЛАРУСКАМОЎНЫМ МАСТАЦКІМ ДЫСКУРСЕ

Канцэпт трактуецца намі абагулена як «квант перажываемых ведаў» (У. І. Карасік), ментальнае ўтварэнне гештальтнага тыпу (А. С. Кубракова). А. С. Кубракова лічыць, што пры такім падыходзе не можа быць вызначаная структура канцэпту, але, на наш погляд, у мэтах лінгвістычнага аналізу і ўстаўлення заканамернасцяў трансфармацыі канцэптаў вылучэнне паняццйнага, вобразнага і каштоўнаснага кампанентаў канцэпту (У. І. Карасік) дазваляе даследаваць яго як шматмернае кагнітыўна-дыскурсіўнае сэнсавое ўтварэнне, якое ўяўляе сабой кропку перасячэння ментальнага лексікону і свету лінгвакультуры. Таксама і полевая структура канцэпту (В. А. Маслава, К. С. Півавар) дае магчымасць размеркаваць семантыка-прагматычныя элементы, якія вербалізуюць канцэпт у адпаведнасці з крыніцай ведаў аб ім і крыніцай «прырошчвання» інфармацыі: моўныя, фіксаваныя, калектыўныя веды базіруюцца ў ядры канцэпту, агульнакультурныя і спецыфічна нацыянальныя веды змяшчаюцца ў бліжняй перыферыі, а індывідуальныя – у дальняй.

Такім чынам, паняццжны кампанент і ядро канцэпту суадносяцца са значэннем лексемы, якая вербалізуе канцэпт, і часцей за ўсё, з'яўляецца гіперонімам сінанімічнага рада (С. Р. Варкачоў), а таксама, на наш погляд, могуць ўключаць і семантыка-прагматычнае напаўненне сінанімічных лексем. Пры гэтым вобразны, каштоўнасны кампаненты будуць суадносіцца з бліжняй і дальняй перыферыяй канцэпту і могуць быць вызначаныя на аснове аналізу намінацыйнага поля канцэпту (З. Д. Папова, І. А. Стэрнін), якое мае комплексны характар і ахоплівае не толькі лексіка-семантычныя групы і лексіка-семантычныя палі, але і сукупнасць тэкстаў, якія раскрываюць змест і сэнсавыя канатацыі канцэпту.

Непасрэдна ў нашым даследаванні канцэпт «жанчына» вывучаўся на аснове кагнітыўна-дыскурсіўнага і лінгвакультурнага аналізу дадзеных, зафіксаваных у тлумачальных слоўніках і слоўніках сінонімаў беларускай мовы,

23 683 кантэкстаў з мастацкіх твораў, прадстаўленых у беларускім нацыянальным корпусе, і 185 кантэкстаў з двух мастацкіх тэкстаў («Камедыі» К. Марашэўскага і «Па што ідзеш, воўча» Евы Вежнавец), паміж якімі выяўляюцца інтэртэкстуальныя сувязі, і якія тэмпаральна акрэсліваюць межы даследуемага намі сучаснага перыяду развіцця беларускай мовы (канец XVIII ст. – 20-я гг. XXI ст.).

Прадметам даследавання з’яўляецца сэнсава-каштоўнасая трансфармацыя, або рэфрэймінг, элементаў канцэпту (яго вобразнага і каштоўнага кампанентаў, прадстаўленых бліжняй і дальняй перыферыяй структуры) або фрэймавых структур, якія канцэпт экспліцыруе (В. А. Маслава).

Аналіз кантэкстаў у беларускім нацыянальным корпусе, якія змяшчаюць лексему *жанчына* і яе сінонімы, паказвае, што з 16 969 ужыванняў 46 % складае лексема *жанчына* (7877 адз.). Яе размоўны сінонім *цётка* (4299 адз.), які можа выкарыстоўвацца як ветлівы зварот да старэйшай жанчыны, мае 25 %, а размоўныя *баба* (3583 адз.) і *кабета* (1210 адз.) скаладаюць 21 % і 7 % адпаведна. Гэтая тэндэнцыя сведчыць пра тое, што цэнтральны, ядзерны, элемент канцэпту мае найбольшую прадстаўленасць у мастацкім дыскурсе сучаснага перыяду. Блізкім да яго па частотнасці ўжытку з’яўляецца намінацыя «дзяўчына», якая ўваходзіць у фрэйм «жанчына»: 6714 адз. Больш ветлівая і менш ветлівая намінацыі «цётка» і «баба» складаюць прыкладна чвэрць намінацый кожная і разам цалкам супадаюць па колькасці ўжыткаў з стылістычна немаркіраваным «жанчына», што характарызуе, на наш погляд, соцыякультурныя асаблівасці моўнай карціны свету беларускага соцыому. Фрэймавая структура аналізуемага канцэпту пашыраецца, дзякуючы намінацыйнаму полю, у адпаведнасці з соцыякультурнымі тэндэнцыямі развіцця моўнай супольнасці ад традыцыйнага набору слотаў «жонка», «маці», «гаспадыня», да больш разнастайнага: «носьбіт этнакультуры», «упрыгажэнне жыцця», «грамадзянка», «спадчынніца матэрыяльных і духоўных багаццяў», «суб’ект эмансіпацыі», – што сведчыць пра сэнсавае і каштоўнаснае ўзбагачэнне даследуемага канцэпту, часавы і аўтарскі рэфрэймінг.

Калі звярнуцца да аналізу ўзгаданых вышэй твораў, каб у дыяхраніі прасачыць тэндэнцыі ў вербалізацыі канцэпту ў залежнасці ад магчымага свету тэкстаў (А. П. Бабушкін), то мы ўбачым, што яны не адпавядаюць агульным заканамернасцям, выяўленым на аснове аналізу кантэкстаў з беларускага нацыянальнага корпусу.

У «Камедыі» К. Марашэўскага, барочнай драме-маралітэ (В. І. Рагаўцоў), няма персанажа-жанчыны. Аналізуемы намі канцэпт вербалізуецца ў 10 кантэкстах – рэпліках селяніна Дзёмкі. Толькі адна лексема ўяўляе сабой простанароднае русіфікаванае «жэншчына» ў дачыненні да біблейскай Евы. Верагодна, гэтая намінацыя павінна перадаць узвышанасць кантэксту і служыць характаралагічнаму апісанню персанажа-крыніцы намінацыі (падкрэсліванню яго непісьменнасці). У маўленні селяніна перавагае намінацыя «жонка» (4 адз.), якая не з’яўляецца ядзернай, а адносіцца да фрэймавых уяўленняў пра жанчыну і ўваходзіць у бліжняю перыферыю адпаведнага

канцэпту. Селянін называе тыповую «жаночкую справу»: *Дзяцей карміць, страву варыць*. Можна меркаваць, што гэтая тэкставая інфармацыя будзе ўваходзіць у бліжнюю перыферыю канцэпту і ўтвараць стэрэатыпны слот у фрэйме «жанчына». Нетыповым з’яўляецца кантэкст, дзе селянін сцвярджае пра жонку: «...яна, упіўшыся ў карчме, пад лаўкаю, як свіння, качаецца». Гэты ўрывац садзейнічае ўзмацненню камічнага эфекту, бо і ў магчымым свеце твору і ў стэрэатыпных соцыякультурных уяўленнях мужык сам схільны да п’янства. У гэтай сувязі прэрэчанне стэрэатыпным соцыякультурным уяўленням можа быць разгледзенае як прыклад сэнсава-каштоўнаснай трансфармацыі, або аўтарскага рэфрэймінгу, які ў дадзеным выпадку заключаецца ў папаўненні перыферычнага поля, вобразнага і каштоўнага кампанентаў канцэпту «жанчына» і з’яўленні новага, нетыповага слоту ў адпаведным фрэйме: «п’яніца».

Аповесць “Па што ідзеш, воўча?” Евы Вежнавец выбраная для аналізу таму, што, па-першае, кніга адзначаная прэстыжнай літаратурнай прэміяй і мае шанцы разглядацца як прэцэдэнтны твор у азначэнні Ю. М. Каравулава. Па-другое, кніга распавядае пра лёс некалькіх пакаленняў жанчын на працягу 20–21 ст. у сувязі з сацыяльна-палітычнымі падзеямі гэтага часу, а значыць, мы можам праналізаваць адпаведнасць ці прэрэчанне тэкставых намінацый стэрэатыпным фрэймавым адносінам.

У аналізуюмым тэксце намі былі вылучаныя 175 кантэкстаў, якія ўтрымліваюць элементы, каторыя могуць быць аднесеныя да структуры канцэпту і фрэйму «жанчына». Аналіз вылучаных тэкставых фрагментаў паказвае, што фрэйм «жанчына» і канцэпт, які яго прадстаўляе, вербалізуюцца адпаведнай лексемай толькі ў 5 кантэкстах. У 10 кантэкстах выкарыстоўваецца простанагоднае «баба», якое з’яўляецца сацыяльна індэксаваным (В. Я. Чарняўская) і служыць больш выразнаму адлюстраванню соцыякультурных асаблівасцяў магчымага свету тэксту. Прыкладна такую ж колькасць ужыткаў мае лексема *дзеўка* (11 адзінак), якая ўваходзіць у склад фрэйму «жанчына» і ўжыванне якой тлумачыцца, на наш погляд, тымі ж фактарамі. У большасці выпадкаў (98 адз.) выкарыстоўваецца намінацыя «баба» ў значэнні «бабуля», бо апавяданне падкрэслівае сувязь пакаленняў па жаночай лініі і падаецца праз прызму ўспрыняцця галоўных гераінь, якія выбудоўваюць свае стасункі з наваколлем праз светапогляд бабуль. Такім чынам, колькасны аналіз дазваляе нам вызначыць, найперш, семантычна-прагматычную спецыфіку магчымага свету тэксту, а не тэндэнцыі трансфармацыі канцэпту.

Тым не менш, канцэпт «жанчына» можа папоўніць вобразны кампанент праз вобраз галоўнай гераіні Рыны, які не з’яўляецца тыповым для ўяўленнеў пра жанчыну. Фрэйм «жанчына», які стэрэатыпна можа ўключаць структурныя слоты «жонка», «маці», «гаспадыня», што мы назіраем у «Камедыі» К. Марашэўскага, у аналізуюмым тэксце вербалізуецца праз «антыканцэпты» (С. Р. Варкачоў): не-жонка, не-маці, не-гаспадыня, але «дзеўка» і «баба» (сацыяльна індэксаваныя намінацыі з пункту гледжання персанажаў). Тэкст уводзіць і табуіраваную тэму – праблему гвалту ў дачыненні да жанчыны.

Адпаведны фрэ́йм папаўняецца слотам «ахвяра гвалту». Як перыферыйнае поле канцэпту «жанчына», так і адпаведны фрэ́йм могуць быць дапоўненыя лексемамі «шаптуха», «ведзьма», «знахарка», што абумоўлена магчымым светам твору і супадае з пэўнымі стэрэатыпнымі ўяўленнямі ў дыяхраніі развіцця канцэпту.

Такім чынам трансфармацыя канцэпту «жанчына» адбываецца праз папаўненне яго вобразнага і каштоўнаснага кампанентаў, якія ствараюць перыферыйнае поле канцэпту, што суправаджаецца і пашырэннем структуры адпаведнага фрэ́йму. Такая трансфармацыя разглядаецца намі як часавы і аўтарскі рэфрэ́ймінг, які адлюстроўвае соцыякультурныя і гістарычныя асаблівасці развіцця лінгвакультуры.